

Tanulmány

IHLET ÉS NEMZET

– József Attila: *A művészet metafizikája* –

TVERDOTA GYÖRGY

Eötvös Loránd Tudományegyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
professzor emeritus

tverdota.gyorgy@btk.elte.hu

ORCID 0009 0006 9926 8796

Inspiration and the Nation

– Attila József: *The Metaphysics of Art* –

Shortly before the final interruption of his academic studies in the summer of 1928, Attila József began writing a significant essay in which he sought to summarize his theoretical understanding of his vocation. The manuscript survives in an unorganized and fragmentary state among the papers of his estate. This body of work was published in the 1958 edition of his prose under the title *Aesthetic Fragments*. The editors attempted to reconstruct the manuscript fragments, which had been mixed together in multiple layers. However, the result was a disjointed and incomprehensible collection of texts. Adding to the confusion, the editors mistakenly dated the theoretical experiment—written between 1928 and 1929—as an attempt to develop *Literature and Socialism*, written between the autumn of 1930 and 1935. This misinterpretation persisted until the mid-1980s, when a surprising discovery of a substantial new collection of Attila József manuscripts by Iván Horváth enabled researchers to separate the layers of the manuscript and attempt a more authentic interpretation. The newly uncovered material revealed the intended title of the study, along with its subtitle, which offers critical insight. József aimed to formulate *The Metaphysics of Art* as a kind of aesthetics of creation. The appropriate interpretation had to be reached from a new ideological-historical approach, completely different from the Hegelian-Marxian direction: that is from the philosophy of Benedetto Croce and Ákos Pauler. This paper undertakes an analysis of Attila József's fragmentary early study in light of these insights, illuminating the theoretical foundations of his poetry, particularly the works from his *Medáliák* period.

Keywords: Attila József, philosophy, aesthetic, manuscript, philology, metaphysics, *Medáliák*, Benedetto Croce, Ákos Pauler

Literatura 50 (2024) 4

DOI: 10.57227/Liter.2024.4.5

■ József Attila 1928. október 10-én kelt, Vágó Mártának írt levelében egyebek között ezt olvashatjuk: „nem azt akarom, hogy »forradalmár« légy a szó politikai és történelmi értelmében, mert a kettő egykútya. Mindkét esetben megölnöd belső látásodat külső káprázat kedvéért, tehát tulajdonképpen nemhogy hozzásegítenéd az embereket örökkévalóságukhoz, tehát az igazsághoz, testvériséghez, egyenlőséghez és szabadsághoz, hanem föladván a magadét, mindezt hátráltatod.”¹ Ez csak az egyik fejtegetés a sok közül, amelyek arról tanúskodnak, hogy a költő fejlődésének volt egy szakasza, amelyben szinte Kosztolányi *homo aestheticus*–*homo moralis* ellentétéhez hasonlóan a társadalmi be nem avatkozás etikáját hirdette, és gondolkodóként intranzigens idealistának volt minősíthető. Ráadásul ezekben a hónapokban alakította ki fiatalkori költészetének egyik csúcsteljesítménye, a *Medáliák* ciklus végső változatát.

Vágó Márta emlékiratában a következő sokatmondó lapalji jegyzetet fűzi az idézett részlethez: „Oly nyilvánvaló az óriási változás gondolkozásában, hogy nincs értelme a kommentálásnak.”² Ezeket a hónapokat nevezhetjük József Attila idealista korszakának. Rövid pályaszakasz, de különleges jelentőségű. Ebben az időszakban született az a fogalmazványegyüttes, amelyet az 1958-ban megjelent prózai művek kritikai kiadása *Esztétikai töredékek* cím alatt tett közzé, amelyet a kutatás hosszú ideig úgy kezelt, mint a költő 1929 és 1935 közötti esztétikai nézeteinek foglalatát, amelyben József Attila – úgymond – az *Irodalom és szocializmus*ban kifejtett koncepcióját fejlesztette tovább. Kutatásaink során fény derült arra, hogy ez a töredékes korpusz teljes egészében 1928–1929-ben keletkezett, és József Attila idealista korszakának egyik leglényegesebb elméleti hozadéka. Az anyag teljes feldolgozásához nélkülözhetetlen volt, hogy Horváth Ivánnak köszönhetően előkerüljön József Attila értekező prózai hagyatékának évtizedekig lappangó kéziratanyaga. A Horváth Iván emlékének szóló ajánlással nem utolsósorban a nemrég elhunyt kiváló irodalomtörténész hozzájárulását szeretném hangsúlyozni az elméletíró, értekező József Attila újraértelmezéséhez.

A tanulmány eredetileg József Attila-monográfiám második kötetébe készült, de terjedelmi okokból le kellett mondanom arról, hogy szintézis igényű munkámban közöljem. A fejezetben tárgyalt anyagnak az elméleti gondolkodás „túlvilágához” tartozó jellege lehetővé teszi ezt a kiemelését, s eredményeit elsősorban a szakemberek figyelmébe ajánlom. Ugyanakkor a monográfiában építék és hivatkozom az itt kifejtett gondolatokra, mert ezek a költő József Attila megértése szempontjából is nélkülözhetetlen ismereteket fognak egybe.

¹ József Attila – Vágó Mártának. Budapest, 1928. okt. 10. in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, szerk. H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin és STOLL Béla, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 296. A továbbiakban: JAL.

² VÁGÓ Márta, *József Attila* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975), 161.

József Attila idealista korszaka: Benedetto Croce esztétikájának nyomában

Az idealista fordulat előzményei 1927 őszéig vezethetők vissza. Feltételezésünk szerint a költő ekkorra tette magáévá a tiszta költészet elveit. A koronatanú Németh Andor nemcsak bábáskodott a *Medáliák* ciklus és a vele párhuzamosan írott dalsorozat születésénél, hanem tevékenyen részt is vett a versek megfogalmazását fűszerező esztétikai viták során kikovácsolódó poétikának a kimunkálásában, amely e korpusz létrejöttét lehetővé tette. Nem tartozott Vágó Márta baráti köréhez. Kapcsolatát József Attilával ebben a körben jóváhagyólag vették tudomásul: „Végre Attila is megjelent, teljesen kótyagos állapotban a verstől, a kialvatlanságtól és a csalódástól, hogy barátja Németh Bandi – akinek a kávéházban megmutatta a verset –, nem volt kellőleg elragadtatva, nem annyira, amennyire várta, szerette volna” – írja Vágó Márta.³

A legmerészebb kassáki avantgárd kísérletekből levonható és saját gyakorlatában hasznosítható tanulságok megfogalmazásában Gáspár Endre Kassák-könyvére támaszkodhatott a költő. A tiszta költészetéről a francia irodalmi sajtóban folyó viták magyar viszonyok közé helyezésében, a tömény vers eszményének kialakításában pedig Németh Andor *Kommentárja* és egyéb írásai szolgálhattak számára kiindulópontként. Ezeknek az eszméknek adaptálása során 1928 júliusában helyeződött át a súlypont a kölcsönzők oldaláról a költő műhelyébe. Ekkor került napirendre saját költészetbölcseleti koncepciójának kidolgozása. A költő, aki mindeddig legfőljebb leveleiben fejtette ki nézeteit, 1928 júliusában határozta el művészetbölcseleti tárgyú értekezés megfogalmazását.

Ilyen vállalkozás nem képzelhető el hosszabb előkészület nélkül. A Sainte Geneviève könyvtárban készített jegyzetei elvesztek. Villon-tanulmányai közül egyetlenegy könyv adata maradt fenn, alighanem az egyik legkevesbé értékes munka. A budapesti egyetemen végzett tanév folyamán sokkal több tudás birtokába jutott, mint amire konkrét adatunk van. Kapcsolatba került Eckhardt Sándorral, Horváth Jánossal, Zlinszky Aladárral, Pauler Ákossal, és ide sorolhatjuk a szegedi Zolnai Bélát is, mielőtt viszonyuk konfliktusossá vált volna. A felsoroltaknak talán nem is annyira a személyes hatására, mint írásaik befolyására érdemes figyelniük.

Erre épült rá és eköré szerveződött az a tanulási folyamat, amelyen a költő a Vágó Mártával való megismerkedés után, a lány intellektuális környezetének tagjai ösztönzésére esett át. „Úgy szív fel az a fiú minden kultúrát, mint egy szívacs” – mondta róla Vágóék egyik ismerőse.⁴ Új barátai előtt valósággal parádézott a legnehezebb filozófiai szövegekkel való barátkozásával: „Vasember lehet ez az Attila, hogy ebben a melegben képes Kantot olvasni – mondta Gerő Gyuri.”⁵ Az ifjú titán ugyan a német

³ Uo., 92.

⁴ Uo., 46.

⁵ Uo., 86.

eredeti olvasásával kérkedett, de *A tiszta ész kritikája* magyar fordítása tanulmányozásának írásos nyomai is maradtak ezekből a hónapokból. Valóban villámgyorsan, bár módszeresség nélkül sajátította el a szabadkőműves-liberális körben divatos klasszikus és kortársi gondolkodók eredményeit.

A tájékozódásban Vágó Márta fontos szerepet tulajdonít egy ikerpárnak, akiket József Attila még Makóról ismert, Kecskeméti Pálnak és Györgynek, akik ebben az időben (részben angolszász közvetítéssel) Husserl filozófiájával ismertették meg barátjukat. Maga Vágó Márta heidelbergi emlékei alapján és Mannheim Károly gondolatrendszerén kritikailag átszűrve adott képet a német egyetemi városban tanító Karl Jaspers nézeteiről. Ennél is fontosabb, hogy a Mannheim teljesítményét csodálattal övező lány a filozófus-szociológus alapvető teóriáira: a nemzedékelméletre és a szabadon lebegő értelmiség problémájára, s a tudás szociológiai meghatározottságának gondolatára hívta föl szerelmesének figyelmét.

1928 karácsonyára Márta egy Max Weber-munkával lepte meg a költőt: „Már írtam a német kiadónak hogy küldje Neked Max Weber egyik fő szociológiai művét és meg fogod látni hogy egy metaphisikai világban igen-igen otthonos nagy filozófus és óriási elme hogy csinálja ezt az általad annyira megvetett tudományt.”⁶ A könyvet a költő vélhetőleg csak később olvasta el. Márta leveleiben találunk ösztönzést Bergson olvasására és G. B. Shaw nézeteivel való megismerkedésre. Valamivel korábbi levelében egy ugyancsak karácsonyi ajándéknak szánt könyvküldeményéről számolt be: „Küldtem neked szerény anyagi tehetségeimtől tellően egy Bergsont és egy Descartes-ot karácsonyra, nem tudtam jobb kiadásokat elérhető áron találni.”⁷ Ilyen szellemi atmoszféra vette körül József Attilát 1927-ben és 1928-ban.

Az 1928-ban végbement intellektuális folyamatok nem kisebb horderejűek, mint a Vágó Márta-kapcsolat érzelmi lefolyása és egzisztenciális következményei. A szellemi megérlelődés új szakaszához elérkezett költő Vágó Mártával kötött ismeretsége révén egy bölcséletileg, tudományosan az átlagosnál jobban felkészült, tágabb horizontú nemzedéki közösségbe került, amelyben csak úgy őrizhette meg társai megbecsülését, ha versenyképes tudást mutatott fel a vizsgáztató tekintetek kereszt-tüzében. Mivel az új filozófiai divatok, a szociológia, a pszichológia új tendenciái terén jelentős tudásbeli lemaradásban volt, ezt a lemaradást gyors és nem mindig szerves, gyorstalpaló tájékozódással igyekezett behozni. Hibáit, hiányosságait nem nézték el, fejére olvasták, nem kellőképpen áramvonalas tudását zavarosságokként leplezték le.

A kávéházi eszmecsereken vagy baráti házaknál tartott összejöveteleken előszó-ban folytatott viták során az ilyen adok-kapok szópárbajoknak nemigen maradt nyoma. Ignotus Pál így idézi föl – például – a Polacsek Mihályné által a Carlton szállóban rendezett irodalmi délutánok hangulatát: „Ott láttam Attilát elemében, komoran összevont szemöldökkel, kihajtott gallérral, kiugró ádámcsutkával, egy

⁶ Vágó Márta – József Attilának, Párizs, 1928. dec. 24., in JAL, 347.

⁷ Vágó Márta – József Attilának, Párizs, 1928. dec. 22., in JAL, 345.

hűlő csésze teával a kezében magyarázni Berkeleyt és Bergsont – akkor éppen őket – egy madonnafejú, iparművészeti kirakatnak öltözött hajadon társaságában.”⁸ 1928 derekán azonban indíttatva érezte magát arra, hogy felfogásának írásban, értekező prózában is hangot adjon.

E koncepció megfogalmazásának első nyomai a Mártától történt első elszakadás heteire, 1928 júliusára estek, s a kézirat első hányadának keletkezése korántsem függetleníthető a levelezésben tükröződő, az év utolsó hónapjaiban megizmosodó idealista beállítottságtól. A nyári melegben Márta tiroli nyaralása miatti távollétét elméleti töprengéseinek papírra vetésével töltötte ki.

A levélben, amelyben első terjedelmes, töredékesen fennmaradt fogalmazványának fogantatásáról jelzést adott, a költő Jolán nővérét tájékoztatta Benedetto Croce *Esztétikájának* elolvasásáról és fűzött kritikai megjegyzéseket az olasz gondolkodó rendszeréhez:

Mármost lehet, hogy csupán tejszínhabon és rózsaszagon élő elmém érzi hiánynak az elmondottakat... mely Benedetto Croce esztétikáját azért tartja blődnek, mert Benedetto Croce a „kifejezést” és az „alakot” egyugyanazon dolognak nevezi, és nem veszi észre a különbséget közöttük, azt hogy míg az előbbi a szubjektumnak ugyszólván a térbe kihelyezett része, a másik, az utóbbi pedig a szubjektumon belüli objektum, azaz az objektum maga a funkcionáló alany előtt is. Ajánlom, hogy foglalkozz bővebben emez érdekes és korszakot alkotó felfedezéssel, valamint azzal, hogy egy művészi tény, pl. egy vers, minden egyéb nem művészi alaktól miben különbözik, mi benne a kategórikus különbség. Hogy bár egy szó és egy epigramma szintén intuición, tehát valódi képzet, mégis miért nem művészet maga a csupasz szó, és miért művészet az epigramma, miért művészet egy kis novella, és miért nem az egy napihír [...]. Ehhez azonban elolvasandó: Benedetto Croce: *Esztétika és az Esztétika története*.⁹

A „Croce-levél” határt képez a levelekben kifejtett bölcselkedések és a nyilvánosság felé törekvő értekezések között. Aki ezt írta, az már egy ideje gondolkodott a fölvetett kérdésekre adandó válaszokon, de a crocei esztétika kritikai adaptációja zömmel még előtte állt. József Attila előtt célként az elkövetkező hónapokban az intuición és a művészet kategórikus elhatárolásának kimunkálása lebegett. A nagyjából ez idő tájt Vágó Mártának írt levelében a szerelem meghatározása érdekében ugyanazokat a fogalompárokat mozgósította, amelyek majd az intuición és az ihlet (a művészet szellemisége) megközelítésére szolgálnak: a minőségi–mennyiségi, kategórikus–tapsztalati, aktív–passzív, intenzív–extenzív oppozíciókat.

⁸ IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa* (Budapest: Múzsák Kiadó, 1989), 142.

⁹ Makai Ödön és József Attila – József Jolánnak, Budapest, 1928. júl. 30., in JAL, 239.

A Croce-level és a művészetbölcseleti tárgyú fogalmazványokat tartalmazó korpusz bizonyos részei között megállapítható szövegpárhuzam feljogosít annak feltételezésére, hogy a korpusz legkorábbi töredékei ekkor már készen álltak. Két olyan töredékes fogalmazványt ismerünk – valószínűleg ezek az első nekifutások a készülő művészetbölcselethez –, amelyek a levél problémafölvetéseivel szembesíthetők. Ezek [*A művészi tényről...*] és *A kompozícióról*.¹⁰ Vágó Márta üdülőhelyére küldött első válaszában a költő hosszan ironizált a lány levelének kusza, széteső szerkezetén. Ezért nem zárható ki, hogy József Attila levelével egy borítékba tett értekezésre tett megjegyzést Márta: „Írásodra én is megtehetném kisdéd megjegyzéseimet, de éretlenségéhez képest minden egyéb formai és más hiánya annyira eltörl, hogy szóra sem érdemes.”¹¹

A másik, még bizonytalan jel, ami arra utal, hogy a költő értekező szöveget írt, amit Mártának átadott elolvasásra, a lány egy szeptember eleji levelében küldött válasza: „A vonatablakon kinézve újra megállapítottam, h. a legnagyobb marhaság a világon h. nincs természeti szép. Theoriád szerint az én látásom kompozíció, alkotás stb. volna, a tied tehetségtelen és vak tekintet.”¹² Márta itt mintha a költő természeti szépet tagadó vagy annak legalábbis a jelentőségét lefokozó álláspontjával szállna vitába, amely szerint a naplementében, egy szép tájrészletben intenzíven gyönyörködő kiránduló a természet részletét művészi kompozícióként tapasztalja meg. A művészetbölcseleti fogalmazvány szerzője tematikusan nem foglalkozik a természeti széppel, inkább csak mellékesen, lekezelő módon, ironikusan bánik a természeti szép jelenségeivel, mint az esztétika tárgyával, szemben a művészetbölcselettel, amely a művészi tények vizsgálatára szorítkozik.

Vágó Márta egy Zürichből szeptember közepén írott levelében, beszámolva a *Pernyetáncra* sikeréről a lány környezetében (Mannheim Károlynét és Halasi Bélát említi a szöveg, de a jelenlévők közé számíthatjuk Mannheim Károlyt is), még egy írásról tesz említést, amely nemigen lehetett más, mint a költő valamilyen prózai okfejtése: „Írásodtól is el voltak ragadtatva a jelenlévő szakértők: Julis és Béla.”¹³ Szeptember végén a költő ugyancsak említést tesz egy szövegről: „Esztétiám, köszöni, jól érzi magát, bár megorrolt (jaj ez a nátha!) (tehát) megorrolt egy kissé, hogy nem üdvözölted.” A jelek szerint tehát a költő leveleihez alkalomadtán prózai fejtegetéseit is mellékelte, és szerette volna, ha a lány reagál rájuk. Furcsa, hogy ezt a szöveget „esztetikának” nevezi. Ugyanis a készülő művészetbölcseletben egyértel-

¹⁰ JÓZSEF Attila, „[A művészi tényről...]”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: Szövegek*, 25–27 (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 25–26 (a továbbiakban: JATC); és Uő, „A kompozícióról [1]”, in JATC, 28–33.

¹¹ Vágó Márta – József Attilának, Braies, 1928. júl. 29. [és 31.], in JAL, 236–237.

¹² Vágó Márta – József Attilának, Bécs, 1928. szept. 7., in JAL, 240–241.

¹³ Vágó Márta – József Attilának, Zürich, 1928. szept. 16. és 17., in JAL, 255; József Attila – Vágó Mártának, Budapest, 1928. szept. 20. (21., 28.), in JAL, 262.

műen elhatárolódik a széppel foglalkozó tudománytól, a „tetszettantól”, és figyelmét az általa egyedül vizsgálódásra érdemes tárgyra, a művészetre korlátozza.

A költő október 11-ei levelében biztos és pontosan azonosítható bizonyítékot találunk a művészetbölcseleti fogalmazvány készítésére. A részlet a történeti tények és a szellemi teljesítmények között állít föl kategorikus ellentétet éppúgy, ahogyan *A kompozícióról* című fogalmazványban. A kérdés inkább az, hogy vajon a levél a még nyáron írt *A kompozícióról* című fogalmazvány megismétlése-e vagy pedig azzal az újrafogalmazással párhuzamos, amellyel az *Ihlet és intuición* fejezetében találkozunk.¹⁴

A levél, műfaji sajátágainál fogva, emberközelibb módon fogalmaz, mint a magát módszertani játékszabályokhoz tartó, személytelenebb értekező próza. Ha meg akarjuk érteni a tágabb összefüggést, amelybe az eposz és a történelem, a festmény és a tapéta példája illeszkedik, célszerű idézni a levél sorait:

a testre és a test tetteire, tényeire nézve fennáll a teljes determinizmus, amit csak azzal enyhíthetünk, ha nem statuálunk *megmásíthatatlan* történeti tényeket. Ezzel szemben a szellem, az intelligencia szabadsága abszolút (lásd Kantot is), mert az én megokolásom szerint az intelligencia tényei kívül vannak az időn, egyszerre csak egy áll fenn, tehát, illetőleg egy foglalkoztat, hat és alkot, míg a történeti tények mind egyszerre hatnak, mert benne vannak az időben. Dózsa forradalma, mint történeti tény, ma is hat, ma is munkát, determináló munkát végez, míg a szép vers vagy kép, vagy gondolat önmagában lezárt világ, kompozíció.¹⁵

A költő előző levelében azt olvassuk, hogy „más nem is segít, csak a makulátlan idealista filozófia-metafizika a szellemiekben”.¹⁶ Nos, az idézett mondatokban ez az idealista-metafizikai koncepció fogalmazódott meg. Eszerint a világ fizikai tényekre, a test tetteire és tényeire, illetve a szellem, az intelligencia tényeire tagolható. A fizikai, a testi világot, a kiterjedés világát teljes determináltság, történeti létezési mód jellemzi. A szellem, az intelligencia ellenben teljesen szabad, időn kívüli, a költő egy másutt használt szavával: örökkévalósági. Az embernek arra kell törekednie, hogy minél szabadabb legyen fizikai valójától, minél közelebb legyen az örökkévalósági, abszolút, Istenhez közeli állapothoz.

Az emberi lénynek tudomásul kell venni levetkőzhetetlen kettősségét:

Szörnyű a test, olyan súlyos és muszáj cipelni, hogy a szellem elvégezhesse munkáját. Mint ahogy burok van a léghajó gázán és szörnyű súlyokat cipel,

¹⁴ JÓZSEF Attila, „[...az esztétika éppen ezért nem juttathat el...]”, in JATC, 113–127, 113–122.

¹⁵ József Attila – Vágó Mártának, Budapest, 1928. okt. 11., in JAL, 298.

¹⁶ József Attila – Vágó Mártának, Budapest, 1928. okt. 10., in JAL, 295.

hogy amikor kell, le bírjon szállni. [...] a szellem abszolút szabadsággal rendelkezik, míg a test élete determinált.¹⁷

De az embernek a szellemi felé kell törekednie, s fizikainak csak annyiban maradni, amennyiben a létezéshez nélkülözhetetlen. Ezért kel ki a költő ismételtén, Márta nagy bosszúságára, a pszichológia és a szociológia ellen, mert ezeket az ember történeti életével, determináltságával foglalkozó tudományoknak tekinti, s alighanem az esztétikát is ebbe a csoportba sorolja.

Fehér M. István helyállóan állapítja meg, hogy „a legfontosabb metafizikai megkülönböztetés, amelyet József Attila Crocétól, Croce pedig közvetlenül minden bizonnyal Kanttól vett át – a megkülönböztetés egészen Arisztotelészig vezethető vissza –, a szellem kétfajta tevékenységének, a megismerés két formájának: szemléletnek és fogalomnak, intuitív és logikai megismerésformának a megkülönböztetése.” Croce lényegi módosítása Kanthoz képest Fehér M. szerint abban áll, hogy „a szemléletet, mely Kantnál a megismerésnek csupán egyik forrása, s a fogalom, az értelem hozzájárulása nélkül nem eredményez ismeretet, Croce önálló megismerésforrásként igyekszik megragadni”.¹⁸ József Attila ezen a döntő fontosságú ponton Crocét követi. Az intuíció és a spekuláció, a szemlélet és a gondolat az ő szemében is két különböző szellemiség, a megismerés két önálló módja. Az intuíció a létező egyedi dolgok, az adott világ megismerése, a spekuláció a fennállás egyetemes, elvont összefüggései túlvilágában otthonos.

József Attila újítási kísérlete abban állt, hogy az intuíció és a spekuláció mellé, voltaképpen az egyes és az egyetemes megismerése közé kívánt iktatni egy harmadik szellemiséget, egy harmadik megismerési módot, a művészi megismerést, az ihletet. Ennek érdekében vitába kellett szállnia Crocéval. Az intuíció, mint az egyes megismerése fölé, s az egyetemes megismerése, a spekuláció alá kellett beiktatnia egy olyan megismerést, amely se nem a különös, se nem az egyetemes megismerése. Ehhez a crocei intuíciót meg kellett fosztania a művészi megismerés rangjától. A művészet-bölcséleti fogalmazvány nem más, mint e hármasságnak a kifejtése és indokolása, az ihlet önálló rangjának biztosítása a másik két szellemiség mellett.

Az érdeklődését meghatározó, három szellemiségről alkotott koncepció szilárd idealista előfeltevésre épült:

Mindaddig balgaság az önfeláldozás, amíg az ember saját maga Istennél kisebb szempontok szerint irányítja, tehát olyan szempontok szerint, amelyek *lehet* hogy az igazság hordozói, de ha kétségkívül azok, akkor – gyakorlatról lévén

¹⁷ József Attila – Vágó Mártának, Budapest, 1928. okt. 12., in JAL, 300.

¹⁸ FEHÉR M. István, *József Attila esztétikai írásai és Gadamer hermeneutikája* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2003), 99, 100.

szó – csak a történeti igazságra vonatkoznak, nem pedig az ezeknél százszor elvontabb örökkévalóra.¹⁹

A választott tájékozódási pont tehát az Isten, az örökkévalóság, az abszolútum. Ennek a végső csúcspontnak az ellenfogalma a folytonos változásban élő, történeti létre kárhuztatott, a testiségbe süllyedt „exisztencia” volt.²⁰

A lány jól értette ezt az álláspontot, mert ő korábban már volt ugyanebben a pozícióban. Az abszolútumfüggőségnek a hiábavalóságát belátva igyekezett csillapítani szerelmi partnerének radikalizmusát: „sem egészen szellem, sem egészen anyag nem lehetünk”, s az állapotot, amelynek elérését a költő célként tűzte ki, csak pillanatokig tartó eufórikus állapotként fogadta el:

Mert azok a mennyei csudaképen megvilágosodott pillanatok, amikor, mint írod, az ember kilép történeti életéből és csak az örökkévalóságban él, azt hiszem éppen azért is oly boldogítóak, mert az ember megszabadult a különben állandóan (tudatosan vagy tudattalanul) körmére égő kettősségtől egzisztenciájának.²¹

József Attila idealista korszaka: A tiszta logika nyomában

Bölcséleti mintaként a fordulathoz Pauler Ákos tiszta logikáját rendelhetjük hozzá. A költő az 1927–1928-as egyetemi tanév második szemeszterében fölvette Pauler Ákos ókori filozófiatörténeti előadását és filozófiai szemináriumát. A félév anyagából sikeresen vizsgázott. Tanulmányozta Pauler *Bevezetés a filozófiába* című könyvét, amely egyetemi tankönyvként is szolgált, valamint az Arisztotelészről írott könyvecskéjét, és talán *Logikáját* is. A Paulertől hallott és olvasott gondolatok és a Vágó Márta emlékezése szerint 1928 tavaszán elsősorban a Kecskeméti testvérekkel Husserlről és a fenomenológiáról folytatott kávéházi eszmecserek között bizonyos átfedések állapíthatók meg. Pauler rendszere és a kor filozófiatörténetében jelentős szerepet betöltő egyik új irány, a husserli fenomenológia között interferenciák hálója alakult ki. A *Bevezetés...* szerzője az általa követett filozófiai irányról így vallott:

a logizma [a tiszta logika értelmében vett „fogalom”] „a platói ideával sok tekintetben megegyezik...” Platónnak igaza van abban, hogy „az igazságok rendszere... előfeltétele a létező világnak... Semmi kifogásunk sincs tehát az

¹⁹ József Attila – Vágó Mártának, Budapest, 1928. okt. 10., in JAL, 295–296.

²⁰ A költő fogalmazványaiiban is, a Vágó Mártával folytatott levelezésében is ezt a szóalakat használta. Célszerűnek ítéltük a költő gyakorlatát követni – T. Gy.

²¹ Vágó Márta – József Attilának, London, 1928. okt. 13. (és 14.), in JAL, 304, 303.

ellen, ha álláspontunkat „platonizmus”-nak minősítik, sőt magunk is hangsúlyozzuk e történeti kapcsolatot.²²

A 19. század derekán a platonizmus modern, logikai formát öltött. Pauler ehhez a kortendenciához kapcsolódott, amelynek legfőbb okaként a tiszta logika minden képviselőjénél közös, s József Attila nézeteinek értelmezése szempontjából is feltétlenül említést érdemlő indítékot, a pszichologizmus ellen folytatott harcot emeljük ki.

Pauler is – folytathatjuk a kortárs szavaival – ehhez az antipszichologisztikus bölcsülethez csatlakozik és a pszichologista szellem minden nyomát a bölcsélet egész területéről a legnagyobb következetességgel kiirtva, a minden elgondolástól és létezésétől független, abszolút, örök, változatlan igazságot teszi bölcsületének tengelyévé.²³

Az első modern gondolkodó, aki a lelki és a tárgyi létezésétől függetlenül fennálló igazság nevében fölvetta a harcot a pszichologizmus ellen, Bolzano volt. Pauler őt tekintette ősenek, a platóni örökség első fölelevenítőjének:

Platón kívül nálánál még senki sem látta tisztábban, hogy az igazságok összessége mozdulatlan rendszer [...], mely mint a létezés abszolút priusza, fennállásában, ontológiailag nem támasztható alá, s nem vonható le a való világ változásainak sodrába. Ennyiben Bolzano a modern platonizmus megalapítója, mely egyedül nyújt kellőképpen differenciált kiindulópontot a további logikai kutatás számára.²⁴

A bolzanói hagyomány továbbfejlesztésében Husserl játszott kulcsszerepet: „A tiszta logikai irányzat, amely a modern platonizmus egyik legpregnansabb logikai megfogalmazása, a XX. század elején Husserlrel vált jelentős logikai iskolává”.²⁵ Pauler az ő nyomdokaiba lép, de vélekedése nemritkán kritikává élesedik: „Fejtegetései [...] nem vezetnek a tiszta logikának teljesen szabatos körülhatárolására, aminek egyik oka, hogy még nem sikerült a tiszta logikát szabatosan elválasztania a fenomenológiától.”²⁶ Pauler tehát József Attilához a Bolzano, Brentano, Lotze, Husserl, Meinong által kidolgozott tiszta logikai irányzat eredményeit közvetítette.

²² PAULER Ákos, *Logika: Az igazság elméletének alapvonalai* (Budapest: Eggenberger-féle könyvkereskedés, 1925), 64., 65.

²³ SOMOGYI József, „Az igazság eszméje Pauler bölcsületében”, in *Pauler Ákos emlékkönyv*, 109–116 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934), 109.

²⁴ PAULER Ákos, *Bevezetés a filozófiába* (Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet R.-T., 1920), 113–114.

²⁵ M. ZSIGMOND Anna, *A tiszta logika alapkérdései* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 62.

²⁶ PAULER, *Bevezetés a filozófiába*, 114.

„Logikai mondanivalója önálló jelentőségű, amennyiben a bolzanoi-husserli tiszta logikai iskola konzekvens platonista logikává való kifejllesztése az ő nevéhez fűződik.”²⁷

Pauler a hellén bölcelet tiszta forrásaiból kíván meríteni. Rendszerét a szaktudomány logikai platonizmusként tartja számon. Kecskés Pál szerint ellenben Pauler „igazi mestere a görögök közül nem Platón, hanem Aristoteles volt”.

Pauler, akit a modern platonikusok csoportjába szeretünk sorozni, egyetlen terjedelmesebb történeti művét nem Platónról, hanem Aristotelesről írta. Ez a ritka elmélyedéssel készült monográfia kétségtelenné teszi, hogy a görög gondolkodás legtökéletesebb teljesítményének Pauler Aristoteles művét tekintette.

Kecskés Pál Pauler 1922-ben megjelent *Aristoteles*-könyvére hivatkozik, amelyben a szerző a „Stagiritát” Platón elé helyezi: „Platón az első gondolkodó, ki nagy összefüggésben pillantja meg a világra és az életre vonatkozó legmélyebb igazságokat. De valóban csak »megpillantja«, de nem igazolja tudományos rendszerességgel azokat.”²⁸ A fogalmi kifejezőmódot Pauler Arisztotelészben találja meg, ezért írja le a könyv zárómondatában: „Reá kell a jövőben is építenünk, ha szilárdat és maradandót akarunk alkotni.”²⁹

Filozófiájának egy további lényegi vonását is leginkább arisztotelizmus felől közelíthetjük meg. A *Metafizika* megalkotója a végtelen regresszus lehetetlensége folytán eljutott az első, mozdulatlan mozgatóhoz, aki úgy mozgatja a létezőket, ahogyan a szeretettek mozgatják azokat, akik őket szeretik.

Az arisztotelesi istenség nincs közvetlenebb érintkezésben a világgal, boldog önelégültségében önmaga képezi gondolkodásának abszolút tárgyát. A keresztény gondolkodásnak mindig nemes törekvése volt, hogy a maga teológiájával sok rokon vonást mutató arisztotelesi Isten-fogalmat Istennek a világhoz közelebb hozásával kiegészítse. Ez a törekvés Pauler mélyen keresztény lelkében is él – írja a magyar gondolkodó egyik méltatója.³⁰

Valóban, részleges elfordulása a reneszánszsal kezdődő filozófiai fejlődés bizonyos fejleményeitől nemcsak az ókori görög bölcelet kultuszát, hanem a középkori skolasztiához történt odafordulást is jelentett egyben: „Aristoteles [...] a XIII. század nagy scholastikus rendszereiben: Albertus Magnus, Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus tanításaiban teljesen összeforrott a keresztény élet- és világfelfogással” – írja *Aristo-*

²⁷ M. ZSIGMOND, *A tiszta logika...*, 55.

²⁸ KECSKÉS PÁL, „Pauler arisztotelizmus”, in *Pauler Ákos emlékkönyv*, 92–103, 92–93.

²⁹ PAULER ÁKOS, *Aristoteles* (Budapest: Pfeifer Ferdinánd Nemzeti Könyvkereskedése, 1922), 99.

³⁰ KECSKÉS, „Pauler arisztotelizmus”, 99.

teles című könyvében.³¹ Pauler gondolkodásának tehát „csupán a keretei hellének, de a lelke ízig-vérig keresztény”.³²

Vágó Márta baráti körében, a Kecskeméti testvérek társaságában Husserl fenomenológiája sokkal nagyobb respekttal bírt, mint amilyenben a német gondolkodónak magyar filozófiai körökben egyébként része volt. József Attila tájékozódásának egyik forrása Husserl nézeteit illetően azonban nyilvánvalóan Pauler Ákos volt. A Kecskeméti testvérekkel folytatott vitájában képviselt véleménye a tiszta logika és a fenomenológia kérdésköreiben az övéhez állhatott közelebb.

A crocei esztétika kritikai elsajátításának legfőbb eredménye a művészeti megismerés, az ihlet helyének kiharcolása és biztosítása volt. A pauleri tiszta logika adaptációja révén pedig a költő a végtelen regresszus lehetetlenségének elvére támaszkodva olyan módszertant alakított ki, amellyel felépítette a marxi, majd freudi ihletésű gondolatrendszerét megelőző világgépét. Sőt, a világgépépítésnek ez a módszertani eljárása burkoltan és korlátozott mértékben a harmincas években is hatékony maradt.

Pauler szerint a filozófiai kutatás sajátos eljárása a valóságtudományi indukcióval, a matematikai dedukcióval szemben a redukció. Az intuíció által adott egyedi tényekből a rájuk vonatkozó állítások érvényének logikai feltételére következtetünk vissza, s a feltételek feltételei felé hátrálást addig folytatjuk, amíg el nem jutunk egy egyetemes érvényű tételhez, amely a regresszív bizonyítású sor tagjaira nézve az abszolút alap jelentőségével bír. Ilyen elvek hiányában Arisztotelész és Pauler szerint kutatásunk bármilyen téren a feltételek keresésével a végtelenbe veszne, ami egyértelmű a bizonyítás teljes lehetetlenségével. A redukció határa a megismerés határa, s a végtelen regresszus lehetetlensége folytán e határt minden téren elérjük.

Így jutunk el a legáltalánosabb alanyhoz, a „dolog”, a „valami” fogalmához, amelynek minden egyéb, a testek, a gondolatok, értékek, viszonyok, események, lehetőségek stb. egyaránt alá vannak rendelve, és a legegyetemesebb állítmányokhoz, az „azonosság”, az „összefüggés” és az „osztályozás” fogalmihoz. A legegyetemesebb tételeket úgy kaphatjuk meg, hogy a „dolog” fogalmát az említett három „állítmánnyal” kiegészítjük: 1. minden dolog csak önmagával azonos; 2. minden dolog összefügg minden más dologgal; 3. minden dolog valamely osztály tagja. Nincs náluk végsőbb alapelv. Nem bizonyíthatjuk be érvényességüket, mivel, mint Pauler Arisztotelészt idézve írja: a kezdetek nem bizonyíthatók. De nem is cáfolhatjuk őket, mert minden cáfolatuk már érvényükre épít, s így önellentmondáshoz vezet. E három alaptétel bizonyítás nélkül, közvetlenül önmagában bizonyos, evidens. Másrészt az a körülmény biztosít számukra különleges helyet, hogy attól függetlenül fennállnak, gondoljuk-e őket avagy sem, de nem is tárgyilag léteznek. Nincs egzisztenciájuk. Szubszisztenciájuk érvényességükben van.

³¹ PAULER, *Aristoteles*, 97.

³² HALASY-NAGY József, „Pauler platonizmusa”, in *Pauler Ákos emlékkönyv*, 84–91, 85.

Az igazságok közé tartoznak. Minden létező azáltal létezik, hogy a létezését jelentő tétel igaz. Az igazság a létezés priusza, előfeltétele, és minden csak annyiban létezik, amennyiben részesedik az igazságok ideavilágában. A logikai alapelvek azonban az igazságok között is különleges helyet foglalnak el: az igazságok struktúrájának legmélyebb rétegét jelentik. Mivel a legegységesebb igazságok, ezért minden más igazság előfeltételül is szolgálnak. Ily módon tehát minden tárgy alá van vetve az azonosság, összefüggés és osztályozás elvének. Ami nekik nem felel meg, az abszolút illogikus, önellentmondó, s így nem is létezhet. A három logikai alapelv, vagy más szóval: a három dologaxióma tehát minden dolog végső előfeltétele.

Ezt a gondolatot Pauler a korrelativitás elvében úgy fejezi ki, hogy minden dologhoz mint feltételezethez (relatívumhoz) valami feltétlen (abszolútum) tartozik, azaz nincs relatívum abszolútum nélkül. József Attila egész pályája során óvakodott Pauler nevét leírni. Egyetlen kéziratában, pályája késői szakaszán hivatkozik a filozófusra:

Pauler Ákos irt egy könyvecskét *Aristotelésről*. Ebben a nagy görög bölcseledő rendszerező gondolatának a „végtelen regresszus lehetlenségének” elvét tartja. Arra tanít ez az elv, hogy az előfeltételek, okok, eszmények, kategóriák kutatása, a következtetések során el kell jutnunk egy végső előfeltételhez, végső okhoz, végső eszményhez és kategóriához.³³

Fennmaradt azonban néhány olyan egykorú nyom 1928–1929-ből, amelyeket József Attila szövegeiben Pauler Ákos munkáinak olvasása hagyott maga után.

Jól emlékszem például arra a nyári délelőttre 1930-ban – írja Komlós Aladár –, mikor együtt mentünk le az Erzsébet-híd melletti nyári uszodába, és ott a deszkán fekvő A Toll-ban megjelent Ady-revíziós cikkén gúnyolódtam vele, a Pauler Ákosnál frissen olvasott fogalmak tudálékos használata miatt.³⁴

A vita időpontját illetően Komlós rosszul emlékezett. Az *Ady-vízió* 1929 augusztusában jelent meg. „A Pauler Ákosnál frissen olvasott fogalom” lehetett az „autothetikus ítélet” fogalma („Szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze”).³⁵ Ebben ugyanis a kortársak Pauler rendszerének egyik eredeti vonását látták: „A két kanti ítéletfajtaéhoz a harmadikat [ti. az analitikushoz és a szintetikushoz az autotetikusot – T. Gy.] Pauler maga teszi hozzá és úgy határozza meg, hogy benne az állítmány az

³³ JÓZSEF Attila, „[Pauler Ákos]”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937: Kritikai kiadás*, szerk. TVERDOTA György, VERES András és SÁRKÖZI Éva, 2 kötet. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan Kiadó, 2018), 1:1219.

³⁴ KOMLÓS Aladár, „Emlékezés József Attilára”, in *József Attila emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós és SZÁSZ Imre, 207–213 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957), 212.

³⁵ JÓZSEF Attila, „Ady-vízió”, in JATC, 151–170, 168.

alanyfogalom logikai előfeltétele.”³⁶ Ugyanilyen azonosító jegy a „logizma” terminus használata a művészetbölcseleti töredékben: „igen fontos megtudni, miféle vonatkozásban áll egymással a szó meg a logizma”.³⁷ A kérdésvetítés párhuzamba állítható Pauler *Logikájának* egyik figyelmeztetésével: a logizmat „meg kell különböztetnünk úgy a szótól, mellyel jelöljük, mint a tárgytól, amelyre vonatkozik”.³⁸ A terminus, mint erre Madarászné Zsigmond Anna figyelmeztet, Paulertől származik: „a Hoffmeister-féle filozófiai szótár [...] Paulerről mint ennek megalapítójáról emlékezik meg”.³⁹

A pauleri filozófia legfontosabb tétele József Attila számára a végtelen regresszus lehetetlenségének elve volt, ami voltaképpen a három logikai alapelv korolláriumával, a „nincs relatívum abszolútum nélkül” elvével esik egybe. Az alany, akit a költő 1928 őszén előszeretettel nevez „exisztenciá”-nak, élete során adottságokkal, egyedi dolgokkal, tényekkel találkozott, de ezek logikai előfeltételei mentén visszahátrálva felemelkedhet az abszolútumhoz.

A létezők legegységesebb határozmányainak nyomozásában is az a belátás vezeti, – írja helyeslő hangsúllyal Arisztotelészről Pauler – hogy kell a létező világban is bizonyos végső mozzanatokra bukkanunk, melyekből minden változás, minden keletkezés és elmúlás megérthető. E mozzanatok a materia és forma, a potentia és aktus, [...] melyek elemzése a végső mozgató, Isten létezésére vezet.⁴⁰

Az 1928. őszi leveleiben és a párhuzamosan készülő művészetbölcseleti fogalmazványban József Attila lényegében ehhez a pauleri világmodellhez tartotta magát. A Vágó Márta-szerelem idején éppen hívó volt. Ez egyes leveleinek szóhasználatából is kitétni. Az arisztotelészi Isten-fogalom skolasztikus keresztényesítése ismeretében különösen érdekesek ezek a mondatok: „Márti, szeret-e téged az Isten? Gondolkodtál-e már ezen? Engem nagyon nagyon szerethet, mert minden rossz, de bennem nem marad meg rossznak, ha fájdalommá válik.”⁴¹

Istennel, mint „első mozgatóval” még az 1928-ban elkezdett fogalmazvány egy továbbfejlesztett változata, az 1930 elején írt Babits-pamflet egy részlete szerint is számolt: „A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a münél az ihlethez, az észen kívül az egyetlenhez, ami az állattal szemben emberré tesz.”⁴² Isten ebben a rendszerben a valóság mögött rejtőzik, vagy esetleg a valóság teljességében ölt testet. Az abszo-

³⁶ Báró BRANDENSTEIN Béla, „Pauler Ákos emlékezete”, in *Pauler Ákos emlékkönyv*, 24–53, 39.

³⁷ JÓZSEF Attila, „[A tudomány abban különbözik...]”, in JATC, 259–271, 264.

³⁸ PAULER, *Logika*, 46.

³⁹ M. ZSIGMOND, *A tiszta logika...*, 56.

⁴⁰ PAULER, *Aristoteles*, 92.

⁴¹ József Attila – Vágó Mártának, Budapest, 1928. szept. 30., in JAL, 270.

⁴² JÓZSEF Attila, „Az Istenek halnak, az Ember él”, in JATC, 216–236, 232.

lútum József Attila számára a valóság teljessége, a világegész. Az abszolútum és a relatívumok, a világegész és a dolgok, tények sokasága közepébe helyezett, változó-kony, a gyakorlati életben résztvevő, mindenoldalúan meghatározott, az anyagi világba belesüppedt egzisztenciát ellátja a megismerés három módjára, három szellemiségre, az intuícóra, a spekulációra és az ihletre való képességgel.

Istent, az abszolútumot, a világegészt, az egzisztencia nem ismerheti meg közvetlenül. Elgondolhatjuk a spekuláció révén, de ezzel csak a csontvázát, az elvont fogalmát vehetjük birtokba. Közvetlenül felfogni csak az adottságokat, a világegész részét tudjuk. Ezt cselekszi a crocei értelemben vett intuitív megismerés, az egyes dolgok szemlélete. Ami ennek során létrejön, azt nevezi József Attila valóságélemnek. Mivel a valóság egységes, nem mozaikkockákból épül föl, ezért a valóságélem csak olyan köztes entitás lehet, amely egyszerre tartozik a valósághoz és a valóság megismeréséhez. A valóságélem a valóságnak az egyik ismereti forma, a szemlélet, az intuícó révén birtokba vett, az egzisztencia tevékeny közreműködésével kimetszett részlete. Szemlélni, intuícóval birtokba venni a világegészt, az abszolútumot nem tudjuk. Elrejtik szemlélődésünk elől a valóság részletei.

Az egzisztenciában azonban hiányérzet támad az abszolútum, a világegész iránt. Birtokbavételének, megtapasztalásának igényét nevezi József Attila világhiánynak. A világegészt a művészet szellemisége, az ihlet sem képes szemlélni, mert a művész számára is csak a valóság részei, a valóságélemek állnak rendelkezésre. A művésznek tehát az intuíciókkal kell úgy bánnia, hogy eljuthasson a szemléleti abszolútumhoz, a metafizikai értelemben vett abszolútum egyenértékéséhez. Ide akkor juthat el, ha a szemlélet adottságaitól módszeresen hátrálva eljut egy végső ponthoz, a szemléletek abszolútumához, és megalkotja a világegész szemléleti helyettesét, a műalkotást. A világegész és annak szemléleti helyettese közötti viszony nem tükrözési viszony. A művész alkotása során eljut valamihez, ami a művészet területén egyenértékű a világegésszel, ami képes kielégíteni a minden egzisztenciában felnövő igényt a világegész iránt, a világhiányt. Ez a valami a műalkotás. A remekművet megalkotó költő az isteni világteremtést ismétli meg kicsiben, a szemlélet világában, a nyelv eszközeivel. A művészetbölcseleti fogalmazvány tehát nem tükrözésszététika, hanem teremtésszététika.

Ihlet és nemzet: József Attila teremtésszétetikája

A költő prózai műveinek 1958-as kiadásában közölt változat a szöveget a költő intencióitól teljesen függetlenül, azoknak tulajdonképpen ellentmondva kezelte, és az *Esztétikai töredékek* címmel látta el. A fogalmazványban ugyanis a szerző következetesen elutasítja, hogy az esztétika a művészet bölcseletének rangjára tarthatna számot. Az egymást variáló, korrigáló, továbbfűző töredékes fogalmazványok címét, a korpusz 1928 őszi állapotában egy, a szövegben található megfogalmazást alapul véve: „Ha pedig a művészetet mint lényegét alkotó és minőséget állító szellemiséget

ihletnek nevezzük, úgy kutatásunkat az ihletről való tan, avagy a művészet metafizikája jelöléssel illethetjük”.⁴³

Az *Esztétikai töredékek* közreadói azt feltételezték, hogy a valójában 1928–1929-ben megfogalmazott töredékek 1929 és 1935 között keletkeztek, a költő legérettebb művészetbölcseleti megfontolásait tartalmazzák, és gondolkodásának az *Irodalom és szocializmus* utáni (magasabb) fejlődési szintjét képviselik. Nem csoda, hogy az értelmezési kísérletek kudarcot vallottak. A fogalmazványt mérlegre tevő olvasók és szakemberek másik csoportja azt a hagyományt folytatja, amelyet Vágó Márta és köre fogalmazott meg először, hogy – amint Németh Andor mondja – filozofálása „nem komoly”,⁴⁴ vagy ahogy Mannheim vélekedik: „tipikus autodidakta filozofálás, melylyel mindig újra felfedezik Amerikát”.⁴⁵

Az *ihletről való tan* kétségkívül barkácsolással jött létre. 1928 folyamán a költő több filozófiai rendszerrel ismerkedett. A tanultakat szabadon továbbgondolta, a fogalmakkal, teorémákkal szuverén módon bánt. Összeillesztett egymástól idegen elméleti koncepciókat. Az 1928 őszén készült *A művészet metafizikája* alcímmel ellátható korpusz voltaképpen a pauleri logikai platonizmus alapjaira épített crocei intuíciós bölcselet egyéni építménye. Ismerős fogalmakkal és módszertani elvekkel találkozunk eredeti kontextusukból kiszakítva, kiinduló rendszerüktől eltérítve. Ez tehát kiemelkedő képességű intellektus és egyúttal hiányos felkészültségű, fegyelmetlen fiatal eszmélkedő szellemi terméke.

Elméletalkotása középpontjában alkotó és műalkotás viszonya áll. De sem alkotás-életkörtani aspektusból, sem pedig poétikai-stilisztikai vagy bármilyen más pragmatikus vonatkozásokban, hanem – bármennyire bizarrul hangzik – profán teológiai szempontból. Bele kell helyezkednünk József Attila észjárásába, hogy hozzáférhessünk igazi mondandójához. A műalkotást a költő az isteni teremtés analógiájára képzei el: „A valóságot elemezvén Istenhez jutunk, a múlt az ihlethez”, mert őt mindkét esetben csak az érdekli, „mifajta szellem gyurta itt rettenthetetlenül az anyagot”,⁴⁶ ami a metafizika esetében a valóságos világegész, a művészet esetében a szemléleti világegész megteremtéséhez vezetett.

Annak a látszólag egyszerű mondatnak, hogy „a műalkotás nem fizikai, hanem szellemi”,⁴⁷ messzemenő következményei vannak. József Attila az ihletet alkotó megismerésnek, alkotás révén történő megismerésnek fogta föl. Azaz nem az eredmény érdekelte elsősorban, hanem az eredmény létrehozásának aktusa. A számos írásában makacsul ismételt mondatnak: „az alaknak kettős minősége van.

⁴³ JÓZSEF, „[...] az esztétika éppen ezért nem juttathat el...”, 96.

⁴⁴ NÉMETH Andor, „Emlékiratok”, in NÉMETH Andor, *A szélén behajtvva*, 541–738 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1973), 642.

⁴⁵ Vágó Márta – József Attilának, London, 1928. nov. 12., in JAL, 328.

⁴⁶ JÓZSEF, „Az Istenek halnak...”, 231.

⁴⁷ JÓZSEF Attila, „A kompozícióról [1]”, in JATC, 28–33, 29.

Minősíti saját léte és minősíti, visszaminősíti létévé szemléletünk⁴⁸ az az értelme, hogy az olvasó, a kritikus vagy a szakember előtt álló mű már a befogadó szemlélete számára adott kész alkotás. De József Attila figyelme elsődlegesen a mű megte-remtődésének aktusára és nem a már kész, szemlélhető műre irányult, a szemlélet által visszaminősített alak, amely a kritika és az irodalomtudomány magától értetődő tárgya, nem állt művészetbölcseleti fejtegetéseinek centrumában.

Sokatmondó tény, hogy fogalmazványának azok a részletei, amelyek szorosabban a műalkotás kérdésére irányulnak, hemzsegnék az ígétől, a művel mint cselekvéssel foglalkoznak: „Az ihlet munkáját megfigyelve pedig azt látjuk, hogy *kiválasztván* azt a valóság részt, amelybe *belé fog költözni*, a valóságot magát *két részre osztja*”;⁴⁹ „az ihlet ezzel a *tevékenységével* a valóság egy részét *megrögzíti*”;⁵⁰ az „ihlet tehát *megragad* egy valóság elemet, a *többiek elé teszi* és ezzel az egyetlen valóság elemmel *eltakarja* az egész valóságot az egzisztencia elől”;⁵¹ „maga mögé *kényszeríti* azt és mint teljes valóságnyivá nőtt valóság elem a többi meg nem nőtt valóság elemet *elfödi, eltakarja*”;⁵² „ezt az idődarabot végtelenné *mélyíti*, [...] az idő végtelen egyeneséből *lecsip* egy részt és azt végtelen, önmagába visszatérő görbévé *alakítja*”;⁵³ „az ihlet egyetlen valóság elemet teljes valóságnyivá *növeszt*, és ezzel a teljes valóságnyivá növesztett valóság elemmel a valóság többi meg nem nőtt elemeit *eltakarja*, azaz létében *megtámadja és megsemmisíti*”;⁵⁴ stb. [Kiemelések tőlem – T. Gy.]

Az ígék nagyobb részt militáns jellegűek: megragad, kényszerít, megtámadja, megsemmisíti. A többi, szelidebb ige is gondoskodó, intézkedő, eligazító jelentésű, s a cselekvő mindenhatóságát sugározzák: megrögzíti, mélyíti, alakítja, elfödi, eltakarja, növeszt. Az ihlet erőszakatételenek tárgya a teljes valóság. Cselekvése következtében ezzel a valósággal történik valami: „a műben annak részei is elvesztik önállóságukat”;⁵⁵ „a valóság minden kívülrekedt eleme elveszti létét: egyszerűen nincsen, nem tapasztalható”;⁵⁶ „a világ valóságának teljes fogyatkozása”;⁵⁷ „az ihlet két részre bontja a teljes valóságot: arra a műalkotásra, amelyet [...] alkot, [...] és az ezen a műalkotáson kívüli valóságra, hogy azt megsemmisíthesse”.⁵⁸ De nem kell nagyon megijednünk, mert az ihlet erőszakatétele csak annak az egy műalkotásnak a létrehozására érvényes, amelyről a fejtegetésben szó esik, a valóság metafizikai értelemben nem csonkul meg, nem semmisül meg, hanem továbbra is teljes marad. Ezért a fo-

⁴⁸ JÓZSEF, „[...] az esztétika éppen ezért nem juttathat el...”, 94.

⁴⁹ JÓZSEF Attila, „[Az ember...]”, in JATC, 79–82, 82.

⁵⁰ JÓZSEF Attila, „[...] fogalom, mig az ihlet...”, in JATC, 91–91.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ JÓZSEF, „[...] az esztétika éppen ezért nem juttathat el...”, 106.

⁵⁴ Uo., 110.

⁵⁵ JÓZSEF, „[Az ember...]”, 82.

⁵⁶ JÓZSEF, „[...] fogalom, mig az ihlet...”, 91.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ JÓZSEF, „[...] az esztétika éppen ezért nem juttathat el...”, 112.

galmazvány két legszerencésebb hasonlata az, amely az alkotó–mű–befogadó hármasságára, a mű alkotása és befogadása során létrejövő káprázatra korlátozza az ihlet működésének érvényét: „eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot a szemünk elől”;⁵⁹ „a többi meg nem nőtt valóságéletem elfödi, eltakarja, mint a kotlóstyuk a csibéit”.⁶⁰

A fogalmazványban produkált gondolatmenetek azonban korántsem egy magányos fiatal értelmiségi magánspekulációi. Minden lényeges pontjuk mögött kitapintható valamilyen eszmetörténeti háttér. A „dolog” (minden valószínűség szerint pauleri értelemben vett) fogalma körüli, a kutatásnak sok gondot okozó problematika visszavezethető a középkori nevezetes univerzálivitára, az *universalia ante rem–universalia in re–universalia post rem* hármasságára. A költő tájékozódása kiterjedt a skolasztikus filozófiára, középpontjában Aquinói Tamás rendszerével. Erre utal a tevékeny és a befogadó értelem (az „Ige” és a „megnyílt értelem”) megkülönböztetése egy lappangó József Attila-levéliben, amelyet a költő írt, valószínűleg 1928 októberében. Márta november 1-én kelt levelében erre a megkülönböztetésre reagálhatott:

Mi a termékenyítő és termékenyülő szellemiség szerepe a mi ügyünkben azt igazán nem értem. Végre is minden igazi szellemi életnek mind a kettőnek kell lennie egyszerre! Kell, hogy az ember állandóan adjon és kapjon nemcsak szellemiekben, de minden egyes terén az életnek.

Az idézett fogalmi különbségtétel „intellectus agens” és „intellectus possibilis” között skolasztikus (neotomista) eredetű.⁶¹

De az univerzálivitá kérdéseivel akár Schopenhauer főművének olvasása során is találkozhatott, nem feltétlenül szükséges neotomista előzmények után kutatnunk. Ha tekintetbe vesszük a József Attila-i filozófiai gondolkodás barkácsoló jellegét, ennek a skolasztikus beütésnek talán nem kell az indokoltnál nagyobb fontosságot tulajdonítanunk. A költőnek ugyanis az ihletről való gondolatai kifejtéséhez az említett hármasságból az *universalia ante rem*, vagy az ő fogalmazásában: a dolog előtti lényeg fogalmára volt szüksége.

Leszögezte: „Semminő dologi lét nincs alak nélkül”.⁶² Mivel a műalkotás dolog, ezért a kész mű is alakban való. Amennyiben viszont az ihlet, tehát a mű megalkotásának cselekedete szellemiség, annyiban még nincs alakja, nem ölt dologi formát: a dolog előtti lényegnek feleltethető meg. (A dologbeli lényeg megfelelője az intuíció, a dolog mögötti lényeg pedig a spekuláció birodalma). A dolog fogalmát József Attila alak és nemlét viszonyaként határozza meg. Végzetes félreértés lenne a nemlétet

⁵⁹ Uo., 105.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Vágó Márta – József Attilának, London, 1928. nov. 1., in JAL, 321.

⁶² JÓZSEF Attila, „A dolog az alak és a nemlét ellentétében való egység”, in JATC, 40.

a semmivel azonosítani. A nemlét végtelenül tartalmas fogalom. Kialakítása érdekében József Attila az érvényesség fogalmára támaszkodott.

A Pintér Jenő irodalomtörténetéről írott pamfletszerű bírálat egy odavetett kis megjegyzése igazít útba az érvényességprobléma egyik fontos forrása tekintetében: „Hiszen kívülről senkise tud arról – jegyzi meg itt a költő ironikusan Pintérről –, hogy Petőfi [...] értekezést írt volna a fennállás (subsistentia) fajairól”.⁶³ A megjegyzésbe egy 1928-ban megjelent filozófiai értekezés: Varga Béla: *A subsistentia fajai: (adatok a hyparchológiához)* című munkájának címe van elrejtve.⁶⁴ Az elsőbbséget itt is Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába* című könyvének kell adnunk. Az *Ideológia* című fejezet tárgyalja a fennállástan kérdéseit. Ennek alapján figyelhetett föl a költő Varga Béla frissen megjelent, azonos tárgyú könyvére.

A két filozófus vizsgálódásai arra irányulnak, hogy a filozófia illetékességét kiterjesszék olyan dolgokra, amelyek kívül esnek a létezők körén, illetve a dolgok olyan osztályaira, amelyeket a filozófia eddig is vizsgált, csak épp összerosott a létezők osztályával; ezeket különválasszák tőle, és a maguk sajátos mibenlétében vegyék azokat szemügyre. Ezt a célt szolgálják Varga Béla könyvének indító tételai:

A létezés (egzisztencia) [...] egy különös esete annak, amit a szubszisztencia kifejezéssel kívánunk megjelölni. A szubszisztencia értelme általánosabb és nagyobb körre kiterjedő, mint az egzisztencia. Az előbbi nevezhetjük fennállásnak, szemben a létezéssel, amely egyik módja vagy faja a fennállásnak.

Pauler a fennállástani szempont kialakulását végigkövetve azt vizsgálja, mikor és milyen mértékben szabadult meg a filozófiai gondolkodás ama előítéllettől, hogy csak a létező dolgokkal kell foglalkoznia, illetve attól, hogy amivel foglalkozik, azt mindenáron létező dolognak minősítse.

A fennállás első módjától, a tárgyi értelemben vett léteztől Varga Béla megkülönbözteti, egyebek között, a lelki tünemény, a szellemiség, a tudatalatti, az öntudat, a relációk, a megismerés, az érték, a kultúra, a szám, az idea, a törvény, az érvényesség, az igazság fennállási módjait. Pauler a fennállás módjai között a létezt, a változást, az érvényességet, az értékességet, az eszmét (ideát), a relációkat, a matematikai létezt, a társadalmi alakulatokat, a jogi személyt, a kultúrát és annak különböző megnyilvánulásait és végül a hiányt veszi számba.

József Attila az ihletet, a művészet szellemiségét ennek a logikának megfelelően utalja a léteztől megkülönböztetett fennállás, a nemlét kategóriájába. Az ihlet „a dolog előtti vagy alkotó lényeg, amely a dolgot létrehozza”,⁶⁵ a nemlétnek alakot ad és átlendíti a valóság birodalmába. Az ihletten célja tehát az ihletett költő cselekvé-

⁶³ JÓZSEF Attila, „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete”, in JATC, 173–196, 187.

⁶⁴ VARGA Béla, *A subsistentia fajai (adatok a hyparchológiához)* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1928).

⁶⁵ JÓZSEF, „A dolog az alak...”, 41.

sének, a művészi világteremtésnek a tettenérése. Hiába is próbálnánk ezért József Attila gondolatmenetéből közvetlenül megtudni, milyen a szemében az eszményi vers a *Medáliák* korszakában.

Hogy a valósággelemekkel, intuíciókkal, a szemlélet produktumaival hogyan kell bánnia az alkotónak, hogy belőlük remekmű válják, arra nézve természetesen nem lehet receptet készíteni. A művészetbölcseleti fogalmazványban a válasz mégis meglehetősen kidolgozatlan, elnagyolt, metaforikus, s túl nagy előrelépést a költő ehhez képest későbbi írásaiban sem tett. Arra semmiképpen nem alkalmas, hogy közvetlenül leolvassuk róla a költő verseszményét 1928 végén. A művészet szellemiségéről, az ihletről írottak ehhez túlságosan elvont módon vannak megfogalmazva. A művészetbölcseleti fogalmazványban kialakított műalkotásmodell elemzésével mindazonáltal eljuthatunk olyan konklúziókhoz, amelyek segítségével fényt vethetünk arra, milyen elvek szerint építette föl verseit a költő a *Medáliák*-korszakban.

Ennek legfőbb akadálya a valóságelem fogalmának definiálatlansága. Mivel a valóságelem birtokba vétele révén a valóság valamely részének megragadása történik, legvalószínűbb, hogy az intuíció, a szemléleti megismerés eredményét kell értenünk rajta. Intuícióval egy elhangzó szót, egy áradó illatot, egy zörejt, egy egyedi tárgy körvonalait vehetjük birtokba, de nem zárható ki az sem, hogy az intuíciót végző alany tárgyként sokkal nagyobb valóságrészeket is kiválaszthat. A valóság egységes, nem építőkockákból épül föl, ezért a valóságelemhez csak alkalmi, önkényes, múló kiszakítás árán juthat az egzisztencia. Az ihletett művész művét ilyen valóságelemből alakítja ki. A valóságelem tehát lehet apró sziget, de lehet egy kontinens is.

A legkevésbé problematikus ebben a teremtő cselekedetben az, hogy a kiválasztott valóságélemet megrögzíti. Az, hogy ezt a megrögzített valóságélemet teljes valóságnyivá növeli, már bővebb magyarázatot kívánna. Ha a valóságélemet idődarabként határozzuk meg, akkor az, hogy az egzisztencia lecsíp egy darabkát az idő végtelen egyeneséből, szintén plauzibilis művelet. Az azonban, hogy ezt az elemi egyenes szakaszt végtelen görbévé mélyíti, megint megvilágítást igényelne. Ráadásul, ha azt a mondatot, hogy „a műben annak részei is elvesztik önállóságukat” úgy értjük, hogy a kiválasztott valóságelem is kisebb valósággelemek együttese volt, amelyek elvesztették önállóságukat és ezzel egyetlen intuíció összeolvasztott részei lettek, ezzel ugyan magyarázatot kapnánk arra, mit jelent a valóságelem teljes valóságnyivá növelése, de a valóságelem fogalma ezzel még elasztikusabbá válna. Elem, amely kisebb elemekből áll (olvad) össze?

E csöppet sem mellékes részletkérdések tisztázására a költőnek nem volt gondja. Saját magának, vagy legföljebb néhány hozzá közel álló személynek írta fogalmazványát, nem szembesült azokkal a követelményekkel, amelyeket egy szélesebb szakmai nyilvánosság állított volna föl vele szemben. De ha ezeket a fenntartásokat zárójelbe tesszük, néhány fontos következtetést levonhatunk *Az ihletről való tanból* a húszas évek végi verseszményére nézve. E szerint a költő valamilyen intuícióból, szemléleti tényből kiindulva (amely irányulhat egyedi dologra vagy tetszőlegesen

nagyobb összefüggésekre), szuverén módon eljárva, ahogy ez egy teremtő előjoga, létrehoz valamilyen abszolút érvényű egészet.

E verseszmény rekonstruálása érdekében célszerű visszanyúlnunk az 1926 őszen Gáspár Endrének írt levélhez, magának Gáspárnak Kassákról írt könyvecskéjéhez, Kassák számozott verseihez, amely Gáspár apológiájának tárgya, és József Attilának a számozott versek mintájára írt verssorozatához. Gáspár könyvében fogalmazódott meg az a képlet, amely felkeltette a fiatal költő érdeklődését és versalkotásának motorjává vált:

Az új Kassák-vers azokhoz szól, akik [...] nem elég aktívok érzelmileg kihangsúlyozott embertartalmuk kifejezésére, témába és formába öltöztetésére. A vers ezek számára kondenzálja a régi dolgok összességét Kassák szavaival ezeknek „adja át a világot” s ők csak a versből jönnek rá, hogy mi minden volt a világon.⁶⁶

Az „embertartalmak” a számozott versek lazán mellérendelt szólamokban sorjázó szólamaiba foglalt közlések, amelyeket Kassák minden logikát, formai konvenciót félretelőlő szuverenitással terelt össze egy-egy számozott versébe. A fiatal József Attilának imponált ez a logikai bukfencektől, nyelvi szabálytalanságoktól, képi abszurdításoktól sem tartózkodó szuverenitás, ami radikálisan felszabadította a vers alkotóelemeivel való bánásmódot, kitágította a versek belső terét. Az avantgárdnak ez volt az a legfőbb öröksége, amelyet egész további pályáján magával vitt.

Éppen csak a megvalósítás módjába vezetett be gyökeres módosításokat. Kassák számozott verseinek „embertartalmai” sokszor nyers, kidolgozatlan kifejezések vagy mondatok, triviális tényközlések, amelyek szándékosan nélkülöznek mindenféle artistikus kidolgozást. József Attila viszont Párizsban visszatért a költészeti hagyományokhoz. Ráébredt arra, hogy a legkorszerűbb módszerrel megalkotott vers is összeegyeztethető a prozódiai, műfaji szabályokkal. Azzal a radikális archaizálással, amelyhez Villon költészete szolgáltatta a mintát, történetileg visszafelé lépett ki a romantikus líraiság kereteiből. A tiszta költészet tapasztalata arra biztatta, hogy az artistikumot, az esztétikai minőséget ne kiküszöbölje, hanem ellenkezőleg a végletekig fokozza verseiben. A Németh László által leírt élcszerűség, a groteszkig kihegyezett, virtuozitásával tüntető írásmód jellemezte új verseit. A Kassák-féle triviális embertartalmakból a teremtő abszolút magabiztosságával kezelt valóságselemek lettek. A *Medáliák*ban és a körülötte megszületett tömény versekben nem kevesebbet akart elérni, mint Gáspár Endre szerint Kassák: hogy átadja a világot olvasóinak, akik „csak a versből jönnek rá, hogy mi minden volt a világon.” Az a versmodell, amely szerint a mű a szemlélhetetlen világegész szemléleti helyettese, voltaképpen a *Medáliák* versmodellje.

⁶⁶ GÁSPÁR Endre, *Kassák Lajos az ember és munkája* (Wien: Julius Fischer Verlag, 1924), 43.

Ha tehát azt keressük: milyen költői gyakorlatot alapoztak meg József Attila fiatalkori művészetbölcseleti töredékei, akkor a *Medáliák* mellett a Luca-verseket, a Vágó Mártához fűződő szerelmi líra dokumentumait és még néhány húszas évek végén írt lírai remekművet kell megjelölnünk: a *Tiszazugot*, a *Harmatocskát* és társaikat. Kibővített, módosított változatában ez az elmélet – mondhatni – József Attila életművének egész további részét befolyásolta, de érvénye az idők során a cselekvés, majd a kifejezés mellett relativizálódott és zsugorodott.